

καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτὰς καὶ τὰς ἰδέας μεταγενεστέρων λαϊκῶν ἢ κληρικῶν Βυζαντινῶν λογίων—εἰς ὅσην ἕκτασιν ἡ παρούσα ἐργασία ἐπιτρέπει τοῦτο. Οὕτως ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῆ νὰ σχηματισθῆ ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν τελευταίων ἐκ τῶν πρώτων καὶ ἴσως νὰ συμφωνήσῃ μεθ' ἡμῶν εἰς ὅ,τι ὑποστηρίζομεν, ὅτι δηλαδὴ αἱ θεμελιώδεις περὶ ἀγωγῆς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν οὐσιωδῶς δὲν ἀφίστανται ἐκείνων τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰῶνος. Προσέτι, διὰ τῆς παραθέσεως τῶν ἰδεῶν τόσον τῶν μεγάλων Πατέρων ὅσον καὶ τῶν μετέπειτα ἀσχοληθέντων μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας Βυζαντινῶν λογίων, θέλει δοθῆ ἡ εὐκαιρία ὅπως ἴδωμεν τὴν ἐξάρτησιν καὶ τῶν Βυζαντινῶν γενικῶς ἀπὸ τῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν προγόνων τῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου. Ἡ τελευταία αὕτη ἐξάρτησις ἐν τούτοις ἐνδέχεται νὰ καταστῆ περισσότερον ἐμφανῆς ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῶν Βυζαντινῶν, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ εὐρὺς λόγος εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς μελέτης ἡμῶν.

Εἰς τὴν διαπραγματεύσειν τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων, τὰ ὅποια περιλαμβάνονται εἰς τὸν παρόντα τόμον, κατεβλήθη προσπάθεια ὅπως αἱ ἐκτιθέμεναι ἰδέαι βασισθῶσιν ἐπὶ χωρίων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Βυζαντινῶν ἐκείνων, οἵτινες εἴτε συστηματικῶς εἴτε καὶ παρεμπιπτόντως ἠσχολήθησαν μὲ θέματα παιδαγωγικά, ψυχολογικά καὶ μεθοδολογικά. Μόνον ὅπου τοῦτο δὲν ἦτο ἐφικτὸν κατεφύγομεν εἰς ἕτερα χωρία, εἰς ἃ γίνεται λόγος περὶ καθοδηγήσεως, νοουθετήσεως κλπ. τῶν ἐνηλίκων—λαϊκῶν, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Ἀναγνωρίζομεν τὸ παρακεκινδυνευμένον τοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλ' ἐπράξαμεν τοῦτο ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ καὶ τῇ προσπάθειᾳ ἡμῶν ὅπως παράσχωμεν μίαν κατὰ τὸ δυνατόν ὠλοκληρωμένην εἰκόνα δι' ἐν ἕκαστον τῶν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ διαλεξιμῶν καὶ ἐξεταζομένων θεμάτων.

2. Σκοπὸς ἀγωγῆς ἐν Βυζαντίῳ.

Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἔζησεν ἕνδεκα αἰῶνας, διάστημα ἄρκετὰ μακρόν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου πλεῖστα

ὄσαι κοινωνικαί, πολιτικά, ἰδεολογικαὶ μεταβολαὶ ἔλαβον χώραν, εἰς τρόπον ὥστε ἐκάστη ἐπὶ μέρους χρονικῆ περιόδου νὰ παρουσιάζηται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διάφορος τῶν πρὸ ἧ μετ' αὐτὴν χρονικῶν περιόδων, εἰς κάθε εἰδικὸν ἐρευνητὴν τῶν Βυζαντινῶν πραγμάτων. Ἡ γενικῶς κρατήσασα κατὰ τὸ παρελθὸν γνώμη, τὴν ὅποισιν διετύπωσεν ἐκ τῶν πρώτων ὁ Ἄγγλος Βυζαντινολόγος Γίββων, ὅτι ὁ βίος καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Βυζαντινῶν παρουσιάσεν—ἐξαιρέσει ὠρισμένων πεδίων ὡς λ.χ. τὸ πεδίου τῆς τέχνης καὶ τῆς μουσικῆς—πλήρη στασιμότητα καὶ ἄκαμπτον συντηρητισμὸν, δὲ γίνεται πλέον ἀποδεκτὴ σήμερον. Τοῦτο ἄλλωστε διαβεβαιοῦν μελετηταὶ τοῦ Βυζαντίου κύρους καὶ φήμης διεθνοῦς. Ὁ Κ. Κρουμβάχερ λ.χ., ὁ τόσο ἐμβριθῶς ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τῶν Βυζαντινῶν, καταπολεμῆ ὡς ἀνεδαφικὴν καὶ στεῖραν τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ Βυζαντινὴ λογοτεχνία εἶναι «εἰς ὁμοιόμορφος καὶ ὁμοιόχρους ὄγκος». «Ἐὰν ἀναπαυθῶμεν ἐπὶ τῇ βεβαιώσει τοῦ Βερνχάρδου, ὅτι πάντες οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν μίαν τινὰ οἰκογενειακὴν ὁμοιότητα, ἡ γνώσις ἡμῶν δὲν θὰ προαχθῆ πολὺ» (1). Ἀλλαχοῦ δὲ τονίζει, ὅτι «κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς λογοτεχνίας, ἐπίσης, πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ τῶν χρόνων, τῶν εἰδῶν καὶ τῶν ἀτόμων. Εὐθὺς ὡς ἐγκύψωμεν μὲ στοργὴν καὶ ἐπιμέλειαν εἰς τὰ καθ' ἕκαστον, θὰ παρατηρήσωμεν φανεράς διαφοράς, αἱ ὁποῖοι ἀφαιροῦν ἀπὸ ἡμᾶς τὸ θάρρος νὰ παραδεχθῶμεν τὴν συνήθη καθολικέυσιν τῶν κρίσεων». (2) Ἄλλος διακεκριμένος Βυζαντινολόγος, ὁ Ἄγγλος J. B. Bury γράφει σχετικῶς τὰ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτα: «Τώρα, ὅτε εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν καλύτερον τὰ γεγονότα καὶ τὸ σκότος ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ διαλύεται, διακρίνομεν καθαρά, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἐν μονότονον χρονικὸν ἐπαναστάσεων εἰς τὴν Αὐλὴν, ἵπποδρομιῶν, θεολογικῶν συζητήσεων, σχολαστικῶν τελετῶν εἰς μίαν ὑποτακτικὴν Αὐλὴν, καὶ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι, ὡς εἰς πᾶσαν ἄλλην πολιτειακῶς ὀργανωμένην κοι-

(1) Κ. Κρουμβάχερ I.B.A. τ. Α' σ. 44.

(2) Κ. Κρουμβάχερ, αὐτ. σελίς 40. Βλέπε ἐπίσης αὐτ. σσ. 36, 37, 461, 507 κ.ά.

νωνίαν, οὕτω καὶ ἐδῶ αἱ συνθήκαι διαρκῶς μετεβάλλοντο καὶ εἰς ἐκάστην ἐπομένην ἐποχὴν νέα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ἀνεφαινοντο, διὰ τὰ ὅποια κάποια λύσις ὤφειλε νὰ εὔρεθῆ. Ἐὰν δὲ τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἔγκειται εἰς τὴν ἐπισημάνσιν τῶν τοιούτων μεταβολῶν καὶ τὴν παρακολούθησιν τῶν ἀναδυομένων ἐκάστοτε νέων προβλημάτων καὶ τῶν προσπαθειῶν τὰς ὁποίας κατέβαλλον οἱ κυβερνῶντες ἢ οἱ λαοὶ πρὸς ἐπίλυσίν των..., τότε ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι τουλάχιστον τόσον ἐνδιαφέρουσα, ὅσον καὶ ἡ ἱστορία οἰουδήποτε ἄλλου μεσαιωνικοῦ κράτους ἢ μᾶλλον περισσότερον ἐνδιαφέρουσα, καθ' ὅσον ὁ λαὸς αὐτῆς ἦτο περισσότερον πολιτισμένος καὶ πνευματικώτερος ἢ οἱ λοιποὶ Εὐρωπαῖοι καὶ εἶχε μακροτέραν πολιτικὴν ἐμπειρίαν ὀπισθὲν του.» (1) Ἀλλὰ καὶ ἡ λογικὴ πείθει ἡμᾶς, ὅτι θὰ ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, ἐὰν πράγματι ἐλάμβανε χώραν, τὸ φαινόμενον τῆς στασιμότητος καὶ ἀμεταβλητότητος τῶν ποικίλων κοινωνικῶν κλπ. ἐκδηλώσεων τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι τὸ Βυζάντιον χαρακτηρίζεται διὰ τὴν συντηρητικότητά του καὶ τὴν προσήλωσίν του εἰς τὰ παραδεδομένα. Ἄλλ' εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι ὁ συντηρητισμὸς του δὲν ὑπῆρξε καθ' ὅλα ἄκαμπτος. Εἰς τὴν πραγματικότητα συχνάκις ἐδέχθη ὠθήσεις πρὸς πρόοδον, ἐπάλαισε κατ' αὐτῶν, ὡς ἄλλωστε συμβαίνει μὲ κάθε κοινωνίαν ὡσάκις εἰσβάλλει ἐν αὐτῇ τὸ νεωτεριστικὸν πνεῦμα, καὶ ἄλλοτε ἐνίκησεν, ἄλλοτε δὲ ἐνίκηθη καὶ παρεσύρθη εἰς τὴν πρόοδον. Ἐὰν μελετήσῃ τις τὰς καθ' ἑκάστον ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος ἐν Βυζαντίῳ θὰ παρατηρήσῃ, ὅτι εἰς ὠρισμένους τομεῖς οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν νὰ παρουσιάσουν προόδους σημαντικὰς. Ὡς παραδείγματα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὴν τέχνην τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν καὶ μουσικὴν, τὴν στρατιωτικὴν τέχνην καὶ τακτικὴν κλπ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν τομέα παρουσιάζεται δρᾶσις, ἐξέλιξις καὶ πρόοδος, χάρις εἰς τὴν πνευμα-

(1) The Cambridge Medieval History, τόμος IV 1923, σελ: XIV.

τικότητα τῶν δύο βασικῶν δυνάμεων, τοῦ Χριστιανισμοῦ δη-
λονότι καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἵτινες ἐγονιμοποίησαν καὶ ἐπλού-
τισαν τὴν σκέψιν τῶν Βυζαντινῶν λογίων καθ' ὅλην τὴν Βυζαν-
τινὴν περίοδον. Μία φευγαλέα ἀναδρομὴ εἰς τὴν πνευματικὴν ἢ
πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἠδύνατο νὰ
πέιση καὶ τὸν πλέον δύσπιστον ἀναγνώστην, ὅτι πράγματι ἐν
Βυζαντίῳ ἡ τάσις δι' ἀλλαγὴν καὶ πρόοδον ὑπῆρχε πάντοτε καὶ
ἐπετύγχανε πολλακίς νὰ ἐπιφέρῃ ἀξιολόγους μεταβολὰς εἰς τὴν
καθιερωμένην τάξιν τῶν πραγμάτων, εἰς τὰ παραδεδομένα.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς θεμελιώσεως καὶ ἀνα-
πτύξεως τῆς Β.Α., π.χ., ἔχομεν τὴν μακρὰν ἰδεολογικὴν πάλην
μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν Ἑθνικῶν (εἰδωλολατρείας), μὲ
βαθμιαίαν νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπιβολὴν τούτου ἐντὸς
τῶν ὁρίων τῆς Β.Α. Οὕτω, τῇ συμπαραστάσει καὶ τῆς Πολι-
τείας, παρεσχέθη εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἡ εὐκαιρία νὰ ἀσκήσῃ
τὴν ἐπιρροὴν του καὶ «διὰ τοῦ πνευματικοῦ του περιεχομένου
νὰ προσανατολίσῃ τὴν κοινωνίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τρόπους βί-
ου αὐστηροῦς, ἀσκητικοῦς καὶ ἐν τῷ συνόλῳ των πνευματι-
κοῦς.» (1) Οἱ ἄνθρωποι τῆς περιόδου ταύτης ἀσμένως ἀποδέ-
χονται τὸ περιεχόμενον τοῦ Χριστιανικοῦ κηρύγματος καί, πι-
στοὶ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἐνὸς παντοδυνάμου καὶ παναγάθου Θεοῦ,
προσπαθοῦν νὰ ὑλοποιήσουν τὸ κήρυγμα τοῦτο εἰς ἓνα τρόπον
ζωῆς σύμφωνον κατὰ τὸ δυνατόν πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἐπι-
ταγὰς τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ τραχύτης τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς
ἐξ ἄλλου εὐρίσκει ἀνακούφισιν εἰς τὴν πίστιν τῶν Βυζαντινῶν
ἐπὶ τὴν Θεϊαν Πρόνοιαν καὶ τὸ ὄξυ βιωτικὸν πρόβλημα ἀπαλύ-
νει ἢ πεποιθήσιν αὐτῶν, ὅτι ἡ ἐξ ὕψους βοήθεια εἰς τὰς δυσκό-
λους στιγμὰς τῆς ἀτομικῆς, οἰκογενειακῆς καὶ ἐθνικῆς των ζωῆς
οὐδέποτε θέλει ἐκλείψει.

Ἄλλ' ἡ ἀνησυχία διὰ τὸ δόγμα, γνῶρισμα τῆς νοοτρο-
πίας τῶν Βυζαντινῶν, ἤρχισεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐγείρῃ διαφω-
νίας δογματικὰς μεταξὺ αὐτῶν. Οὕτως ἐδημιουργήθησαν διάφο-

(1) Διον. Ζακυνθηνοῦ : Βυζαντινὰ Κείμενα. Ἡ διὰ τῶν κει-
μένων ἐρμηνεῖα τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1957, σ. ι'.

ροι παρατάξεις εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ὑποστηρίζουσαι ἄλλη τὴν α' καὶ ἄλλη τὴν β' δογματικὴν ἑρμηνείαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διασαλευθῆται ἡ γαλήνη τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀπειλήται διάσπασις αὐτῆς. Εὐτυχῶς ὁμως ἡ Ἐκκλησία, βοηθουμένη πολλάκις καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας, κατώρθωνε νὰ ἀντιμετωπίζη ἐκάστοτε τὰς τοιαύτας διενέξεις εἰς ὄφελος τῆς Ὀρθοδοξίας. Αἱ ποικίλαι καὶ κατὰ καιροὺς ἀναφανείσαι αἵρέσεις ἐνίσχυσαν τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, συνέτεινον δὲ καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν ἀξιολόγου πνευματικῆς κινήσεως μεταξὺ τῶν ἀντιφρονούντων, συνεπεία τῆς ὁποίας στενὴ καὶ διαρκὴς ὑπῆρξεν ἡ ἐπαφὴ τῶν Βυζαντινῶν μετὰ τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὡς γνωστὸν κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα, ὅτε συνεστήθη ἡ Β.Α., ἡ Ἑλληνικὴ φιλολογία καὶ φιλοσοφία ἐμελετᾶτο ἐλευθέρως καὶ εἰς εὐρείαν κλίμακα. Οἱ μορφωμένοι, αἵρετικοὶ καὶ μὴ, τῆς περιόδου ταύτης—ὡς τῶν μετέπειτα περιόδων—οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ μελετοῦν τὰ κλασσικὰ κείμενα καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀντιλήψεών των ἐπὶ δογματικῶν ζητημάτων τὰς ἀπόψεις μεγάλων διανοητῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἰδίᾳ δὲ τῶν φιλοσόφων Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους.

Ὡστε, κατὰ κάποιον τρόπον, τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐξηκολούθει νὰ ἐπηρεάζη τὴν σκέψιν τῶν Βυζαντινῶν λογίων καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις νὰ κατακτᾷ ἔδαφος. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως καὶ τὸ γεγονός τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ πραγματοποιηθέντος βαθμιαίως περιορισμοῦ τῆς Β.Α. εἰς τὴν λεκάνην τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου—καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου—εἰς ἐδάφη δηλαδὴ ἔνθα ἀπ' αἰῶνων ἦνθει ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός. Τοιουτοτρόπως δὲ ἐπετεύχθη ὁ πλήρης ἐξελληνισμὸς τῆς Β.Α. μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἑλληνικὴ σκέψις καὶ παιδεία, νὰ ἀποτελέσῃ τὸν ἕτερον συνδεκτικὸν κρίκον μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπὸ τοῦ 9ου μάλιστα μ.Χ. αἰῶνος τοσαύτη εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὥστε ἡ στροφή πρὸς τὴν σπουδὴν τῶν κλασσικῶν Ἑλλήνων συγγραφέων νὰ θεωρῆται ὡς κάτι τὸ ἐντελῶς φυσικόν, ὥστε εἰς τὴν κίνησιν ταύτην νὰ πρωτοστατοῦν πολλάκις καὶ ἐπιφανεῖς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκ-

κλησίας εκπρόσωποι ὡς ὁ πατριάρχης Φώτιος (9ος αἰών), ὁ Καισαρείας Ἀρέθας (10ος αἰών), ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος (11ος αἰών), ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσβνίκης Εὐστάθιος (12ος αἰών), ὁ μαθητῆς τούτου Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (12ος αἰών) κ.ἄ. πολλοὶ βραδύτερον, ἐν οἷς καὶ πολλοὶ μοναχοί.

Ἀκμαία πλέον ἢ νικητρία Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου δὲν ἐπαναπαύεται εἰς τὰς δάφνας τῆς νίκης της κατὰ τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῶν αἵρέσεων. Τὸ σάλπισμα τῆς Καινῆς Διαθήκης, «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη», οἰστρηλατεῖ τοὺς πιστοὺς καὶ τοὺς ἡγέτας της. Ἐν στενῇ συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Πολιτείας ἡ Ἐκκλησία ἀναλαμβάνει καὶ ἐπιτελεῖ εὐρείαν καὶ ἀξιόλογον ἱεραποστολικὴν ἐργασίαν. Διαδίδει μετ' ἐπιμονῆς καὶ θάρρους ἀπαραμίλλου τὰ Ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδεώδη, τὰ ὅποια εἶχον ἀπὸ πολλοῦ ἐνστερνισθῆ οἱ Βυζαντινοί, εἰς τοὺς βορείους ἰδίᾳ γείτονας τῆς Β.Α., τῶν ὁποίων μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ θυσιῶν ἐπιτυγχάνει τελικῶς τὸν ἐκχριστιανισμὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν. Μᾶς ἐκπλήττει ὁμολογουμένως ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ ἀνεκτικότητα πολλῶν ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῆς περιόδου ἀπὸ τοῦ 9ου μ.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἔναντι τῶν δυσκόλως πειθαρχούντων εἰς τὴν νέαν κατάστασιν Βουλγάρων καὶ Σλαύων. Ἀψευδὲς περὶ τούτου τεκμήριον ἔχομεν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ. (1)

Παραλλήλως ὁμως πρὸς τὰς πνευματικὰς προσπάθειας τῶν Βυζαντινῶν ἔχομεν καὶ πολεμικοὺς ἀγῶνας, ἀγῶνας διαρκεῖς καὶ σκληροὺς πρὸς πρὸς ποικίλους ἐχθροὺς τῆς Β.Α. Εἶναι δὲ οὗτοι ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ἀγῶνες «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος». Παρὰ ταῦτα δὲν παύουν νὰ εἶναι ἀγῶνες ἐξαντλητικοὶ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, οἷτινες, πλὴν τῶν ὑλικῶν ζημιῶν καὶ τῶν ἀπωλειῶν εἰς ἔμφυχον ὑλικόν, προξενοῦν καὶ φθορὰν ψυχικὴν, κάμπτουν τὴν ψυχικὴν ἀντοχὴν λαοῦ καὶ ἡγετῶν. Οἱ Σταυροφόροι,

(1) Διον. Ζακυνθηνοῦ, αὐτ. σ. 112 ἔ καὶ σ. 133 ἔ.

ἐπωφελοῦμενοι τῆς τοιαύτης καταστάσεως, δὲν δυσκολεύονται νὰ ἐγκατασταθοῦν ὡς κατακτηταὶ εἰς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων (1204 μ.Χ.) καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐπέρχεται ὁ καταμερισμὸς τῆς Β.Α. εἰς μικρὰ κρατίδια: τὰς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ τῆς Τραπεζοῦντος, τὸ Δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου καὶ τὸ Δεσποτάτον τοῦ Μυστρά. Ἡ τοιαύτη διάσπασις γίνεται ἐν πολλοῖς αἰτία μεγαλυτέρας ἀφυπνίσεως τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος τῶν Βυζαντινῶν, οἵτινες αἰσθάνονται πλέον καὶ δροῦν κατὰ πάντα ὡς Ἕλληνες. Διττὸν ἔργον προβάλλει πρὸς ἐκτέλεσιν εἰς τοὺς ἡγέτας τῶν κρατιδίων τούτων: πρέπει ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀνικτηθῇ ἡ Κων)πολις καὶ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐνοποίηση τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ καρποφορήσῃ ἡ προσπάθεια διὰ μίαν πνευματικὴν ἀνάγέννησιν. Ἡ ἀνάκτησις τῆς Κων)πόλεως ἐπιτελεῖται πράγματι, τὸ ἔτος 1261 μ.Χ., οὐχὶ ὁμως καὶ ἡ συνένωσις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου. Οὕτω τὸ μικρὸν πλέον εἰς ἕκτασιν καὶ ἀσθενὲς εἰς δυνάμεις Βυζάντιον ὀδηγεῖται βραδέως μὲν ἀλλ' ἀσφαλῶς πρὸς τὴν τελικὴν του πτώσιν. Ἡ ἰσχὺς του διὰ μίαν ἀποτελεσματικὴν ἄμυναν κατὰ τῶν ὀλονὲν ἰσχυροτέρων καθισταμένων ἐχθρῶν του σημαντικῶς ἐλαττοῦται καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἀρχίζουν νὰ σκέπτωνται τρόπους διασώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας των. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο αἱ γνώμαι διχάζονται, τάσεις χωριστικαὶ ἀναφαίνονται καὶ διάφοροι ἰδεολογικαὶ παρατάξεις δημιουργοῦνται, ἐξ ὧν δύο εἶναι αἱ πλέον δυναμικαί. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς μιᾶς παρατάξεως πιστεύουν, ὅτι μόνον διὰ τῆς βοήθειας τῆς καθολικῆς Δύσεως εἶναι δυνατὸν νὰ σωθῇ τὸ Βυζάντιον. Ὁ λόγος τοῦ λογιῶν Δημητρίου Κυδώνη «Ρωμαίους Συμβουλευτικός»,⁽¹⁾ γραφεὶς τῷ 1366, ἐκφράζει μετὰ σαφηνείας καὶ παρρησίας τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑνωτικῶν—ὡς ἐκλήθησαν οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς ὡς ἄνω ἀντιλήψεως. Ἄλλ' ἡ βάρβαρος συμπεριφορὰ τῶν Χριστιανῶν Σταυροφόρων, τῶν καταλαβόντων τὴν Κων)πολιν, εἶχε δημιουργήσει πνεῦμα δυσπιστίας ὡς πρὸς τὰς ἀγαθὰς διαθέσεις τῶν Δυτικῶν Χριστιανῶν. Συνεπεία τούτου ἀνεφάνη ἑτέρα παράταξις, ἥτις, ἐν ὀνόματι τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως καὶ

(1) Migne E.Π. 154, 961-1008, ἰδίᾳ ἐν στήλῃ 977.

τῆς ἀνάγκης διατηρήσεως ἀλωβήτου τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Βυζαντινῶν Ἑλλήνων, πιστεύει, ὅτι «κρειττότερόν ἐστιν εἶδέναι ἐν μέσῃ Πόλει φακίολιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικὴν.» (1)

Τὴν ἀδυναμίαν ἐπιτεύξεως συνδιαλλαγῆς τινος ἐπέτεινεν ἡ ἐκ τῆς κινήσεως τῶν ἡσυχαστῶν προκληθεῖσα διαμάχη, ἣτις κατέληξεν, ὡς γνωστόν, εἰς ἓνα ἔντονον καὶ ἐμπαθῆ ἀγῶνα τῶν Λατινοφρόνων (ἢ Ἐνωτικῶν) πρὸς τοὺς μὴ Λατινόφρονας (ἢ Ἀνθενωτικούς). Τελικῶς δέ, συνεργούντων κ.ἄ. παραγόντων καὶ ὄρων, τὸ Βυζάντιον ὑπέκυψεν ὀριστικῶς πλέον εἰς τοὺς Τούρκους.

Ἐκ τῶν ἑνωτέρω λεχθέντων κατεδείχθη νομιζομεν ἐπαρκῶς ἡ πρωταρχικὴ θέσις τῶν δύο παραγόντων—Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ—εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν γενικῶς τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, χάρις εἰς τὰς θαυμαστάς αὐτοῦ ἐπιτεύξεις ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ, τοῦ καλλιτεχνικοῦ κ.ἄ. πεδίων, ἐπέτυχεν νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτοὺς μίαν διαρκῆ ἔλξιν, πρὸς τὸ πνευματικόν του ἰδία περιεχόμενον. Οὕτω δικαιολογεῖται καὶ ἡ στροφή τῆς προσοχῆς των πρὸς τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα καὶ τὰς περὶ ἀγωγῆς γενικῶς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀποδοχὴ τούτων. Βεβαίως τὸ παραληφθὲν ἐκπαιδευτικὸν σύστημα δὲν ἐφήρμοσαν ἀμετάβλητον εἰς τὰ σχολεῖά των οἱ Βυζαντινοί. Ἄρκεται καὶ ἐν πολλοῖς οὐσιώδεις μεταβολαὶ εἰς τὰς περὶ ἀγωγῆς ἀντιλήψεις των ἔλαβον χώραν, ἐπιβληθεῖσαι κυρίως ἐκ τοῦ ἀκραιφνῶς χριστιανικοῦ χαρακτήρος τῆς Β.Α. Τὸ Βυζάντιον, ὡς νεοπαγῆς αὐτοκρατορία, ἐθεμελιώθη ἐπὶ τῶν προτύπων τῆς ἐξηλληνισμένης ρωμαϊκῆς διοικήσεως καὶ ἐμυήθη ἐπαρκῶς εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὑπεράνω πάντων ἦτο μία Χριστιανικὴ Αὐτοκρατορία, «θεοστήρικτον κράτος» (2). Ἡ ἀνωτερότης τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας τῆς ἀγάπης, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιο-

(1) Δούκα : Βυζαντ. Ἱστορία 37, σ. 264. Ἔκδ. Βόννης.

(2) BAYNES N. H.: «The Thought-World of East Rome» Oxford, 1946 σ. 15 καὶ «Byzantine Studies and Other Essays», London 1955 σ. 58.

νης ἦτο καταφανής. Διὰ τοῦτο δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ κατακτήσῃ τὰς καρδίας τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν ἰθυνόντων. Τί τὸ φυσικώτερον καὶ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τοῦ νὰ δεχθῆ αὕτη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος; Τοιοῦτοτρόπως ἡ παιδεία τῶν Βυζαντινῶν διεμόρφωσε τὰ ιδεώδη καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν ιδεωδῶν περὶ παιδείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἐκείνων ἄγιστα εἰσήγαγεν ὁ Χριστιανισμός. "Ὅπως λάβῃ τοιοῦτον προσανατολισμὸν ἡ παιδεία τῶν μεγάλως συνετέλεσαν οἱ Πατέρες τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰ., οἱ τυχόντες ἀρτίως ἐγκυκλίου μορφώσεως καὶ ιδεώδους χριστιανικῆς ἀνατροφῆς καὶ κατηχήσεως. Μελετήσαντες οὗτοι τὸ ὅλον κοινωνικὸν πρόβλημα τῆς ἐποχῆς τῶν κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τίποτε δὲν ἠμπόδιζεν ἓνα «καλὸν Χριστιανὸν» νὰ εἶναι καὶ ἄριστος πολίτης. Εἰς τοῦτο ἐβροῆθει τοῦτον μία ἀγωγή ἐμπεποτισμένη μὲ τὸ Χριστιανικὸν πνεῦμα, μὲ τὰ Χριστιανικὰ ιδεώδη ζωῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν Πολιτειακὴν τάξιν. "Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος διὰ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς διδασκαλίας του ἐδίδαξε τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἰσιδ. Πηλουσιώτου. Ὁ Κύριος, λέγει, «ἀπεγράφῃ τῇ μήτρᾳ φερόμενος καὶ κῆνσον ἐτέλεσε Καίσαρι, τῷ Κράτει νομοθετεῖν ὑποτάσσεσθαι, ὅταν μηδὲν παραβλάπτῃ πρὸς εὐσέβειαν.» Κατὰ συνέπειαν, καταλήγει ὁ Πηλουσιώτης, «ἃ ὁ Θεὸς ἡμῶν, κατ' οἰκονομίαν πτωχεύσας ἐδίδαξεν, εὐγνωμόνως ἡμεῖς ποιησώμεθα, καὶ μὴ σκήψῃ πτωχῶν τὸν φόρον ἀρνώμεθα.» (1)

Ἡ πληρωμὴ τῶν φόρων ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως μίαν τῶν βασικῶν ὑποχρεώσεων παντὸς πολίτου, ἡ δὲ συμμόρφωσις πρὸς τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην δεικνύει τὸ μέτρον τῆς πολιτειακῆς συνειδήσεως τοῦ πολίτου ἐν καιρῷ εἰρήνης, καταδεικνύει ἀψευδῶς τὸν ὄντως «καλὸν πολίτην». Ἴδου λοιπὸν ὅτι οἱ Μεγάλοι Πατέρες τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ Χριστιανοῦ συνέδεσαν ἀρρήκτως πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ «καλοῦ πολίτου». Οὕτως ἐξηγεῖται πλέον διατὶ ἡ

(1) Migne E. II. 78, Βιβλ. I, ἐπιστ. 48, «Ἐπαγάθω πρεσβυτέρω».

Πολιτεία υιοθέτησε και υπεστήριξε τὴν εκπαιδευτικὴν προσπάθειαν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς διάπλασιν «καλῶν Χριστιανῶν».

Πρόδηλον τυγχάνει ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὅτι τὸ ἰδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ», οὕτως θεωρούμενον, ἦτο εὐρύτερον εἰς περὶ τρεχόμενον ἐκείνου τοῦ «καλοῦ πολίτου» τῶν ἀρχαίων πόλεων. Ἀλλὰ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀντείπῃ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅτι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὸ ἀξιολογώτερον ἰδεῶδες ἦτο τὸ τῆς «καλοκαγαθίας». Τοῦτο εἶναι ἀληθές. Ἐν Ἀθήναις ἐπεδιώχθη πρᾶγματι ἡ ἀρμονικὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ διάπλασις τοῦ ἀτόμου, παραλλήλως πρὸς τὴν πολιτειακὴν του ἀγωγὴν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ καθ' ὅλα τέλειον τοῦτο ἰδεῶδες ἐπ' ὀλίγον μόνον ἐπεδιώχθη καὶ ἠκολουθήθη πιστῶς ἐν τῇ πράξει ἐν Ἀθήναις. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τοῦ Περικλέους παρατηρεῖται σαφῶς ἡ τάσις διὰ μίαν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρτιωτέραν πνευματικὴν μόρφωσιν—εἰς βάρος τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, ἣν ἀπῆτει τὸ ἰδεῶδες τῆς καλοκαγαθίας. Ἐπὶ Πλάτωνος δὲ καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ Ἀριστοτέλους, ὡς πληροφοροῦμεθα, ἡ γυμναστικὴ παιδεία εἶχε παρεκκλίνει τοῦ ἀρχικοῦ τῆς προορισμοῦ. Κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς μάλιστα χρόνους «δὲν ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς παρεχομένης ἐκπαιδεύσεως». (1)

Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἠθέλομεν δεχθῆ τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἀγωγή κατὰ τὴν ἀρχαιότητα παρείχετο κατὰ κανόνα συμφώνως πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ἔχομεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν μίαν ἄλλην πραγματικότητα, ἣτις εἶναι εἰς βάρος τῆς ἀγωγῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ ἀγωγή ἀπετέλει τότε προνόμιον τῶν ὀλίγων, τῶν «ἐλευθέρων πολιτῶν»—καίτοι οὐχὶ πάντων. Οὐδέποτε υπεστηρίχθη πρακτικῶς ἡ ἄποψις τῆς παροχῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων, ἣτις ἦτο καὶ ἡ πολυπληθεστέρα. (2) Ἡ ἰδέα ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι καὶ ἀδελφοὶ μεταξύ των δὲν εἶχεν εἰσέτι ὠριμάσει εἰς τὴν σκέψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ἠδύνατο ἐπομένως νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐπεκτά-

(1) H. I. MARROU : Ἱστορία τῆς Ἐκπαίδ. κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, μετ. Θ. Φωτεινοπούλου σ. 198 ἔ.

(2) Θεωρητικῶς, βεβαίως, τὴν ἄποψιν περὶ γενικεύσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως υπεστήριξαν οἱ Στωϊκοί.

σεως τῆς ἀγωγῆς εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξαρτήτως τάξεως ἢ φυλῆς. Ἀφέθη τελικῶς εἰς τὸν Χριστιανισμόν νὰ ἀγωνισθῇ καὶ νὰ μεταβάλῃ—βραδύτατα βεβαίως καὶ κατόπιν πολλῶν προσπαθειῶν—τὴν νοοτροπίαν ταύτην.

Τὰς ὡς ἄνω διευκρινήσεις ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαίως πρὶν ἢ προχωρήσωμεν εἰς μίαν λεπτομερῆ πῶς ἀνάλυσιν τοῦ περιχομένου τοῦ ιδεώδους τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ», τὸ ὁποῖον υἰοθέτησεν ἡ ἀγωγή τῶν Βυζαντινῶν. Οὐδεὶς ἀρνεῖται ὅτι τὸ ιδεῶδες τοῦτο συγκρινόμενον μὲ τὸ ιδεῶδες τῆς «καλοκαγαθίας» παρουσιάζεται μοιχομερές, ἐφ' ὅσον δὲν λαμβάνει μέρμναν διὰ τὴν σωματικὴν ἀγωγήν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων. (1) Καὶ εἶναι μὲν γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ συνιστοῦν ὅπως μὴ παραμεληθῆται ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξις τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ πάντες οἱ παιδαγωγοὶ τὸ βᾶρος τῆς ἀγωγῆς ρίπτουν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ψυχῆς, ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι τὸ ιδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» καταφανῶς ὑστερεῖ τοῦ ιδεώδους τῆς «καλοκαγαθίας» εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Εἰς ὅ,τι ὁμως ἀφορᾷ τὴν ψυχικὴν καλλιέργειαν τὸ ιδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» οὐδ' ὅλως ὑστερεῖ.

Ὡς γνωστόν, ἡ ιδεῶδης μόρφωσις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνίστατο εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν τεσσάρων βασικῶν ἀρετῶν: τῆς σοφίας, τῆς σωφροσύνης, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Τοιαύτην μόρφωσιν ἐνοστάλγουν διὰ τοὺς μαθητὰς των καὶ τοὺς ἄρχοντας ὁ Πλάτων, ὁ Ἰσοκράτης κ.ἄ. ἠθικοδιδάσκαλοι τῆς ἀρχαιότητος. Ἄλλ' ἐν τῇ πράξει, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν διδασκάλους ὡς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἰσοκράτης, οἱ λοιποὶ διδάσκοντες περιω-

(1) Τὴν ἔλλειψιν ταύτην διείδον πολλοὶ Βυζαντινοί, ὡς ὁ Μιχ. Ψελλός, ὁ Νικηφ. Βλεμμύδης κ.ἄ. Οὕτω ὁ Ψελλός, ἐκθειάζων τὴν ἐκ τῆς ἐνότητος σωματικοῦ κάλλους καὶ ψυχικῆς καλλιέργειας προκύπτουσαν ἀρμονίαν, λέγει: «εἰ καὶ περιττὸν πῶς δοκεῖ τὸ σωματικὸν κάλλος πρὸς τὴν ἀρίστην τῆς ψυχῆς ιδέαν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν διηρημένων ταῦτα κρίνεται φύσεων, τὸ γε τοι κρᾶμα εἰ ἐξ ἀμφοῖν καταλλήλως ὡσπερ λύρα συνήρμοσται κρεῖττον τοῦ θιάτερου ὡς προσήκε συνεστηκότος.» Κ. Σάβα: Μ. Β. τ. Δ' σ. 308.

ρίζοντο εἰς τὴν παροχὴν εἰς τοὺς νέους τυπικῆς διανοητικῆς μορφώσεως, μικρὰ δὲ μέριμνα κατεβάλλετο διὰ τὴν ἠθικὴν δι-
 παιδαγωγίαν καὶ τὴν πραγματικὴν ψυχικὴν καλλιέργειαν τῶν
 μαθητῶν. Τὰ αὐτὰ φαίνεται ὅτι συνέβαινον καὶ κατὰ τοὺς μετέ-
 πειτα αἰῶνας, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πλουτάρχου, (1) καὶ κατὰ
 τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας, μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν Πατέρων τοῦ
 4ου καὶ 5ου αἰῶνος. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος λ.χ. μαρτυρεῖ
 περὶ τῶν συγχρόνων του, ὅτι «νῦν δέ, ὅπως μὲν τέχνας καὶ
 γράμματα καὶ λόγους τοὺς αὐτῶν παῖδας παιδεύσειεν ἅπασαν ἑκα-
 στος ποιεῖται σπουδῆν, ὅπως δὲ τὴν ψυχὴν ἀσκηθεῖν, τούτου
 οὐδέτι οὐδεὶς λόγον ἔχει τινά.» (2) Σαφῶς γίνεται λόγος εἰς τὸ
 χωρίον τοῦτο περὶ τυπικῆς, ἐξωτερικῆς μορφώσεως. Οἱ Πατέ-
 ρες τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν ἀρνοῦνται τὴν ἀξίαν τῆς ὡς
 ἀνω μορφώσεως ἀπλῶς χαρακτηρίζουν ταύτην ὡς ἀνεπαρκῆ.
 Ἐπιμένουν, ὡς ὁ Πλάτων κ.ἄ. ἀρχαῖοι σοφοί, εἰς τὴν ἀνάγκην
 τῆς ψυχικῆς καλλιέργειας τῶν νέων καὶ τῆς ἠθικῆς διαπαιδα-
 γωγήσεως των γενικῶς. Βεβαίως ἡ τοιαύτη ἀγωγή, κατὰ τὴν
 χριστιανικὴν ἀντίληψιν—τελουμένη «ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυ-
 ρίου»—ἀποβλέπει εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν νέων χριστιανῶν καὶ
 δι' ἄλλων ἀρετῶν, πέραν ἐκείνων τὰς ὁποίας οἱ ἀρχαῖοι Ἕλλη-
 νες ἐθεώρουν ἀπαραιτήτους διὰ τὴν διάπλασιν ὠλοκληρωμένων
 ἠθικῶν προσωπικοτήτων. Οἱ Πατέρες καὶ ὅλοι γενικῶς οἱ Βυ-
 ζαντινοὶ παιδαγωγοί, ὄχι μόνον δὲν ἀπορρίπτουν τὰς τέσσαρας
 βασικὰς ἀρετὰς τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ τὰς συνιστοῦν θερμῶς.
 Εἰς ἐπιστολάς των πρὸς σοφιστὰς, γραμματικούς, μαθητὰς τῶν
 κ.ἄ. λογίους καὶ ἀξιωματούχους τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ Κράτους
 συχνάκις ὁμιλοῦν περὶ τῶν ἀρετῶν τούτων. Ὁ Μ. Βασίλειος
 λ.χ., ἀπευθυνόμενος εἰς τοὺς ἀκροατὰς του, λέγει, εἰς μίαν τῶν
 ὁμιλιῶν του τὰ ἐξῆς: «Διὸ ἐπαινετὴ πᾶσιν ἡ σ ω φ ρ ο σ ύ ν η·

(1) Πλουτάρχου Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς, § 4 ε.

(2) Ἰω. Χρυσόστομου: «Ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς...» § 18.
 Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἱεράρχης γράφει: «Πῶς γὰρ οὐκ ἀτο-
 πον εἰς τέχνας μὲν ἐκπέμπεν καὶ εἰς διδασκαλεῖον καὶ πάν-
 τα πράττειν ὑπὲρ τούτου, ἐν δὲ παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυ-
 ρίου μὴ ἐκτρέφειν τὰ παιδιά;» (Ὁμιλία 26 εἰς τὴν πρὸς
 Ἐφεσίους ἐπιστολήν, Migne E.Π. 62, 150).

καὶ ἀποδεκτὴ ἢ δικαιοσύνη· καὶ θαυμαστὴ ἢ ἀνδρεία· καὶ ἡ φρόνησις περισπούδαστος. «Αὐοικειότερά ἐστι τῆ ψυχῆ μᾶλλον ἢ τῷ σώματι ἢ ὑγεία.»⁽¹⁾ Τὰ αὐτὰ περίπου λέγει καὶ ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης⁽²⁾ καὶ ἄλλοι Βυζαντινοὶ ἱεράρχαι καὶ παιδαγωγοί. Πέραν τούτου ὁμως ἀπαιτοῦν ὅπως ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται καὶ διὰ τὴν ἡμερότητα καὶ πραότητά του, τὴν φιλανθρωπίαν του, τὴν ἀπεριόριστον δηλ. ἀγάπην του πρὸς τὸν πλησίον, τὰ ἀνθρωπιστικά του γενικῶς συναισθήματα, διότι τὸ «ἡμερον καὶ κοινωνικόν», κατὰ τὸν Μ. Βασιλείου, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως: «Οὐδὲν γὰρ οὕτως ἴδιον τῆς φύσεως ἡμῶν, ὡς τὸ κοινωνεῖν ἀλλήλοισι καὶ χρήζειν ἀλλήλων καὶ ἀγαπᾶν τὸ ὁμόφυλον.»⁽³⁾ Ἀλλὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀρετῶν τούτων, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἀρετῆς τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἐπιδιώξει ἡ παιδεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὅθεν ἡ προσπάθεια δημιουργίας κοινωνικῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν δύναται νὰ συγκριθῆ μετ' ἐκείνην τῶν Χριστιανῶν. Ὁ καλὸς Χριστιανὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν ἄνθρωπος κοινωνικός, ἐργάζεται διαρκῶς διὰ τὸ καλὸν τῶν συνανθρώπων του—τοὺς ὁποίους οὐδέποτε χρησιμοποιεῖ ὡς μέσα πρὸς ἐπιδιώξιν ἀτομικῶν σκοπῶν—καὶ διὰ τὴν εὐημερίαν τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ διαβιοῖ.

Ἡ ἀγωγή, ἐὰν θέλη νὰ διέπτηται ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, δεόν νὰ ἀκολουθῆ κατεύθυνσιν κοινωνικὴν. Βεβαίως θὰ σέβεται τὸ ἄτομον ὡς τοιοῦτο, ἀλλὰ θὰ ἀποβλέπη καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν του εἰς προσωπικότητα, δηλ. εἰς ἄνθρωπον γέμοντα ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀρετῶν. Πῶς ἐν τῇ πράξει θὰ ἐπετυγχάνετο τοιοῦτόν τι ἐδίδαξαν διὰ τοῦ προσωπικοῦ των παραδείγματος οἱ ἴδιοι οἱ εἰσηγηταὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» εἰς τὸ Βυζάντιον, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι κ.ἄ. διάσημοι

(1) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Θ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον: «Περὶ χερσαίων», Migne, E.Π. 29, 196.

(2) Ἰσ. Πηλουσιώτου, Βιβλ. II, ἐπιστ. 151, «Θεοφίλω ἀναγνώστη», Migne, E.Π. 78, 605-606.

(3) Μ. Βασιλείου «Περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης», Migne E.Π. 31, 917 A.

Πατέρες. Ὁ Μ. Βασίλειος, διὰ νὰ φέρωμεν ἐν μόνον παράδειγμα, ἔζησεν ἐν ἀγαστῇ συμφωνίᾳ πρὸς τὰ περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης κηρύγματά του ἠρνήθη εἰς ἑαυτὸν τὰ πλούτη του καὶ πᾶσαν ὑλικὴν ἀκέραιον, διὰ νὰ ἀνακουφίσῃ τοὺς πάσχοντας συνανθρώπους του, τοὺς δυστυχοῦντας, ἰδρύσας, ὡς γνωστόν, τὴν περίφημον Βασιλειάδα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, μοναδικὸν δεῖγμα ὑλοποιημένης χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας...

Τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, ὑποχρεουμένου παραλλήλως πρὸς τὸ ἄτομόν του νὰ σκέπτεται καὶ τὸ σύνολον, τὴν «κοινότητα», ὑπεστήριξαν καὶ μετέπειτα Βυζαντινοὶ λόγιοι. Κατ' αὐτοὺς πάντες ὀφείλουν σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους, μηδὲ τοῦ αὐτοκράτορος ἐξαιρουμένου· διότι «ἐὰν ὁ βασιλεὺς εἶναι τῶν νόμων ἐχθρὸς καὶ πολέμιος τίς τοὺς νόμους φοβηθήσεται;» (1) Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ ἀτομικὸν ἐκάστου συμφέρον ἐπιβάλλει πειθαρχίαν εἰς τὴν κοινότητα καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, καθ' ὅσον «σωζομένης τῆς κοινότητος πάντες σώζονται καὶ τὸ ἴδιον ἐκάστῳ.» (2)

Ἀναλύοντες ἐν τούτοις ἔτι περαιτέρω τὸ ἰδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» διαπιστοῦμεν ὅτι τοῦτο λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἄτομον καθ' ἑαυτό. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἄτομον, πέραν τῶν καθηκόντων του πρὸς τὴν «κοινότητα», ἔχει καθήκοντα καὶ πρὸς ἑαυτό· συγκεκριμένως ὀφείλει νὰ ἐπιδιώξῃ πλήρη προσωπικὴν τελειοποίησιν διὰ τῆς ἀναπτύξεως, παραλλήλως πρὸς τὰς κοινωνικὰς, καὶ ἀτομικῶν ἀρετῶν καὶ διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως ἐπὶ πλέον τοῦ ὑψηλοῦ καὶ ἀληθινοῦ προορισμοῦ του ἐν τῇ ζωῇ. Εἶναι ἀνάγκη ὁ ἀνθρώπος νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι εἶναι κυρίως ὄν πνευματικόν, ὅτι ἔχει μίαν ψυχὴν ἀτομικὴν, διὰ τὴν τύχην τῆς ὁποίας εἶναι προσωπικῶς ὑπεύθυνος. Ἡ ψυχικὴ του καλλιέργεια καὶ τελειοποιήσις δέον νὰ ἔχῃ τὸ προβάδισμα ἐναντι πάσης ἄλλης ἐνεργείας ἢ

(1) Νικολάου ἀρχιεπ. Κων)πόλεως Ἐπιστολαί. Ἐπιστ. 32, Migne E.Π. 111, 200.

(2) Τοῦ αὐτοῦ, ἐπιστ. 92 «Ἀδήλα», Migne E.Π. 111, 297.

ἐπιδιώξεως (1). Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τοὺς εἰσηγητὰς τοῦ ἰδεώδους τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ», πρέπει νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ πιστεύσῃ ὅτι εἶναι προωρισμένος διὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὴν μοναδικὴν εὐκαιρίαν καὶ περίοδον προπαρασκευῆς διὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ ἀπόλαυσιν τῆς μακαριότητος. Ὅθεν, λέγουν, συμφέρεi εἰς τὸ ἄτομον ὅπως αἱ ἐπὶ γῆς πράξεις τοῦ μὴ ἀποβλέπουν εἰς μόνην τὴν ἐξυπηρέτησιν αὐτοῦ διὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν του. «Ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί», γράφει ὁ Μέγας Βασιλείος, «πιστεύομεν ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ δὲν εἶναι ἐξαιρετικὰ πολῦτιμον πρᾶγμα καὶ δὲν ἀναγνωρίζομεν τίποτε ὡς σπουδαῖον, τὸ ὁποῖον μᾶς ὠφελεῖ μόνον εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν. Δὲν θεωροῦμεν λοιπὸν μέγα, ἀλλ' οὐδὲ κρίνομεν ἄξιον εὐχῆς τὴν ἐπισημότητα προγόνων, οὔτε τὴν δύναμιν τοῦ σώματος, οὔτε τὸ κάλλος, οὔτε τὸ μεγαλεῖον, οὔτε τὰς παρ' ὄλων τῶν ἀνθρώπων τιμὰς, οὐδὲ τὴν βασιλείαν..., οὐδὲ θαυμάζομεν ἐκείνους ποὺ τὰ ἔχουν, ἀλλὰ προχωροῦμεν πολὺ μακρότερον διὰ τῶν ἐλπίδων καὶ πράττομεν τὰ πάντα ὡς προπαρασκευὴν δι' ἄλλην ζωὴν.» (2) Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν φέρονται ἀσπαζόμενοι ὄχι μόνον ἅπαντες οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου (3), ἀλλὰ καὶ πλείστοι ὅσοι λαϊκοὶ συγγραφεῖς καὶ ποιηταί. (4) Ὅλοι σχεδὸν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς φαίνεται νὰ συμφωνοῦν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπολύτως, ὅτι δηλ. ἡ «κρείττων ἀρετὴ», ὡς ἀπεκάλουν οὗτοι τὴν Χριστιανικὴν ἀρετὴν, ὠφείλε νὰ εἶναι ὁ ἀν-

(1) Ἰω. Χρυσοστόμου : Ὁμιλία 27 «Περὶ παιδῶν ἀνατροφῆς» Migne E.Π. 63, 767.

(2) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία ΚΒ' «Πρὸς τοὺς νέους...» § 2, Migne E.Π. 31, 565.

(3) Σπ. Λάμπρου : «Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα» τ. Α' σ. 23. Λαγοπάτη Σ.Ν. «Γερμανὸς Β' πατριάρχης...» σ. 220. Νικηφ. Βλεμμύδου «Ἐπιστολὴ καθολικωτέρα καὶ πρὸς τοὺς πολλοὺς» παρὰ Migne E.Π. 142, 608 C-609 B-C.

(4) Μιχ. Ψελλοῦ : «Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ» εἰς Κ. Σάθα : Μ.Β. τ. Ε' σ. 40. Βλέπε καὶ ποίημα «Σπανέας» στιχ. 148, 150-151. Ὡσαύτως τὸ ἠθικὸν ποίημα τοῦ Τζαμπλάκου, στιχ. 111-115 εἰς ἔργον Γ. Ζώρα : «Βυζαντινὴ Ποίησις» σ. 69. κ.ά.

τικειμενικός σκοπὸς κάθε ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ «τὸ ἐπιμεληθῆναι ἢ θῶν οὐκ αὐταρκές ἐστιν ἀγαθόν, ἀλλὰ ὁδὸς εἰς τέλος», ὡς εἶπει ὁ Μιχ. Ψελλός διὰ τὸν πατριάρχην Κηρουλάριον, ὅστις πρὸς τὴν «κρείττονα ἀρετὴν» ἀπέβλεπεν ὡς εἰς τέλος τοῦ βίου του⁽¹⁾.

Λεπτομερέστερον ὁμως ἐμβαθύνοντες εἰς τὴν περὶ τοῦ τελείου ἀνθρώπου ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν βλέπομεν ὅτι ὁ τελειὸς ἄνθρωπος ᾤφειλε νὰ συνδυάζῃ μὲν ὁ ρ φ ω σ ι ν π ν ε υ μ α τ ι κ ῆ ν, ἀ ρ ε τ ῆ ν καὶ π ῖ σ τ ι ν. Εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου—τοὺς ὁποίους αἰῶνας βραδύτερον βλέπομεν ἐπαναλαμβανόμενους ἀπὸ τὸν μεγάλον παιδαγωγὸν Κομένιον—πρὸς τὸν σοφιστὴν Ἀρποκρᾶν πλέκεται κατ' ἀρχὴν τὸ ἐγκώμιον τοῦ «λόγου», ὡς θείου δώρου πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐν συνεχείᾳ τονίζονται τὰ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτα:

«Θεῖον μὲν οὖν τι χρῆμα ὁ λόγος, θειότερον δὲ ἢ ἀρετὴ, θειότατον δὲ ἢ πίστις· καὶ τὸν μὲν ὀρίζομαι εἶναι ὡς κόσμον, τὴν δὲ ὡς σῶμα, τὴν δὲ ὡς ψυχὴν. Ὡ μ ἐ ν ο ὖ ν τὰ τ ρ ῖ α π ρ ὄ σ ε σ τ ι ν ο ὗ τ ο ς ἀ ν υ π ἑ ρ β λ η τ ὸ ς ἐ σ τ ι καὶ τ ἔ λ ε ι ο ς »⁽²⁾.

Τὸ δυνατόν τῆς ἐπιτεύξεως πάντων τούτων βλέπομεν εἰς τὴν περίπτωσιν ἱεραρχῶν ὡς ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ ὁποῖος διεκρίνετο διὰ τὴν ἀρτίαν αὐτοῦ πνευματικὴν καὶ καλαισθητικὴν μὀρφωσιν, διὰ τὴν ἀρετὴν του, καὶ τέλος διὰ τὴν ἀκλόνητον χριστιανικὴν του πίστιν.

Ἴδου δι' ὀλίγων τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τοῦ ιδεώδους τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ», ὅπως συνέλαβον καὶ ἐπραγματοποίησαν τοῦτο εἰς τὸν ἑαυτὸν των οἱ Μεγάλοι Πατέρες. Εὐχερῶς ἀντιλαμβανόμεθα πλέον διατὶ ἠθέλησαν τὸ τοιοῦτον ιδεῶδες νὰ

(1) Μιχ. Ψελλός. Κ. Σάβα Μ. Β. τ. Δ' σ. 312.

(2) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. 5, ἐπιστ. 162, Migne E.Π. 78, 1417 ἔ. Κατὰ τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐπίσης «ἄνθρωπος ἐστιν, οὐχ ὅστις ἀπλῶς χεῖρας καὶ πόδας ἔχει ἀνθρώπου, οὐδ' ὅστις ἐστὶ λογικὸς μόνον, ἀλλ' ὅστις εὐσέβειαν καὶ ἀρετὴν μετὰ παρησίας ἀσκεῖ». Ἰω. Χρυσοστόμου κατήχησις δευτέρα πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι...» Migne E.Π. 49, 232.

χαρίσουν καὶ εἰς τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν, ὡς σκοπὸν αὐτῆς. Ἡ ἀξία δὲ τοῦ ιδεώδους τούτου αὐξάνει ἔτι περισσότερον ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι προωρίζετο δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὐχὶ διὰ μίαν τάξιν, ὡς ἐγένετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπου μόνον οἱ «ἐλεύθεροι πολῖται» εἶχον δικαίωμα ἀγωγῆς. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι πλήρη πραγμάτωσιν τοῦ ιδεώδους τούτου ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιδιώξουν πάντες οἱ Βυζαντινοί. Εὐρεῖα σχολικὴ μάθησις, ἥτοι πλήρης διανοητικὴ καλλιέργεια δὲν ἦτο δυνατὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ παρ' ὅλην τὴν δυσκολίαν ταύτην τὸ ιδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀξιόλογον, καθ' ὃ πραγματοποιήσιμον ὡς πρὸς τὰ ἕτερα δύο σημεῖα του. Διότι τόσον ἡ ἀρετή, ἥτις ἔχει τὸ ἔρεισμά της εἰς τὴν ἠθικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον καὶ ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεόν, ἠδύναντο νὰ ἀποκτηθοῦν ἀπὸ οἰοῦνδήποτε, ἀρκεῖ νὰ εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο θέλησιν καὶ τὸ κατάλληλον περιβάλλον ἀγωγῆς, οἰκογενειακόν, σχολικόν καὶ κοινω-
νικόν.

3. Ἡ θέσις τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν.

Παρ' ὅλον ὅτι ἐν τῇ πράξει ἡ ἀγωγή ἔρριψε τὸ βᾶρος της εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων, ἥτοι εἰς τὴν παρ' αὐτῶν ἀπόκτησιν ἀρετῆς καὶ πίστεως, οὐδέποτε ἔλλειψαν ἐν Βυζαντίῳ αἱ παράλληλοι προσπάθειαι διὰ τὴν διανοητικὴν ἀγωγήν τῶν νέων. Εἰς τὴν προσπάθειαν δὲ ταύτην ἐπρωτοστάτησεν καὶ πάλιν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου, διὰ τῶν Μεγάλων Πατέρων, ὡς ἤδη ἐλέχθη. Ἀξίζει, νομίζομεν, νὰ ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο.

Κατ' ἀρχὴν δεόν νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι θρησκεία μὲ καθαρῶς πνευματικὸν περιεχόμενον. Ἡ Ἁγία Γραφή ἀποτελεῖ θησαυρὸν πνευματικὸν ἀνεκτίμητον. Περὶ τούτου οὐδεμία ἠγέρθη ποτὲ ἀντίρρησις. Κατὰ συνέπειαν ἡ μελέτη τῆς Βίβλου συντελεῖ εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν μελετῶντων αὐτήν. Ἀλλ' ἡ μελέτη αὕτη δὲν εἶναι καὶ τό-